

KÖK TÜRK YAZITLARI VE MANAS DESTANINDAKİ BAZI BENZERLİKLER

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Şüphesiz Kök Türk harfli kitabelerin bulunuşu Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir keşif olmuş; Türkler kendi tarihlerini uzun bir süre başka milletler tarafından kaleme alınan kaynaklara müracaat ile öğrenirken, 19. asrın sonlarında bu yazıtların çözülmesiyle beraber, eski tarihlerinin karanlıkta kalan pek çok meselesini aydınlatabilme imkânına kavuşmuşlardır. En azından günümüz itibarıyla Kök Türk ve Uygur çağına dair birtakım vak'a ve kültürel problem, başka hiçbir vesika olmasa da Kök Türk harfli belgelerden yola çıkılarak sonuçlandırılmaktadır. Bunun gibi dünyanın en uzun ve muhteşem destanlarının başında gelen Manas da, evvela Kırgız Türklerinin tarihi ve kültürünün ortaya konmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Bu kahramanlık hikâyesi her ne kadar Kırgız tarihinin ana temasını meydana getirirse de Kırgız halkı büyük Türk camiasının bir parçası olması sebebiyle zaten ortak değerleri yansıtır. İşte bu noktada Manas Destanı ve diğer Türk kahramanlık hikâyeleri ile Kök Türkçe yazılı belgelerde bazı ortak unsurları yakalayabiliyoruz.

Anahtar kelimeler: Türkler, Kırgızlar, Kök Türk Yazıtları, Manas Destanı.

Some Similarities Between Orkun Inscriptions And The Epic Of Manas

Abstract

With no doubt, the exploration of Kok Turk-alphabet inscriptions has become a big discovery for Turk history and culture, while Turks were learning their own history from sources which were written by other nations for a long time, in the late 19th century, by the exploration of these sources, they had the opportunity to enlighten some matters of their old history which had been in the dark. At least, today, even with any other document needed, some events and cultural problems about Kok Turk and Uyghur times can be solved with the help of Kok Turk-alphabet documents. Similar to these, The Epic of Manas which comes first at the top of world's longest and greatest epics, has a quite

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

important place in order to define Turk history and culture notably the Kyrgyz Turks. Even though this romance is the main theme of Kyrgyz history, it reflects common values as Kyrgyz community is a part of the Great Turk Body. At this point, we can catch some common elements between The Epic of Manas and the other Turkish romances and Kok Turkish scripted documents.

Keywords: Turks, Kyrgyzs, Kok Turks Inscriptions, Manas Epic.

Birisi Türk tarihi ve kültürünün en eski yazılı belgeleri olan Kök Türk harfli yazıtlar, diğeri de yine Türk destan edebiyatının en zengin kültürel verilerini içerisinde bulunduran Manas Destanı; Türk milleti için kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek hazinelerdir.

Şüphesiz Kök Türk harfli kitabelerin bulunuşu Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir keşif olmuş; Türkler kendi tarihlerini uzun bir süre başka milletler tarafından kaleme alınan kaynaklara müracaat ile öğrenirken, 19. asrın sonlarında bu yazıtların çözülmesiyle beraber, eski tarihlerinin karanlıkta kalan pek çok meselesini aydınlatılabilme imkânına kavuşmuşlardır.

En azından günümüz itibarıyla Kök Türk ve Uygur çağına dair birtakım vak'a ve kültürel problem, başka hiçbir vesika olmasa da Kök Türk harfli belgelerden yola çıkılarak sonuçlandırılabilir. Bunun gibi dünyanın en uzun ve muhteşem destanlarının başında gelen Manas da, evvela Kırgız Türklerinin tarihi ve kültürünün ortaya konmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Bu kahramanlık hikâyesi her ne kadar Kırgız tarihinin ana temasını meydana getirirse de, Kırgız halkı büyük Türk camiasının bir parçası olması sebebiyle zaten ortak değerleri yansıtır. İşte bu noktada Manas Destanı ve diğer Türk kahramanlık hikâyeleri ile Kök Türkçe yazılı belgelerde bazı ortak unsurları yakalayabiliyoruz.

Bu durum bir yana hem Kök Türk harfli yazıtlar, hem de Manas Destanı'nın değişik özelliklerine dair günümüze kadar binlerce araştırma yapıldığı da bir hakikattir. Dolayısıyla biz bu çalışmada Türk tarihi ve kültürünün en mühim vesikaları arasında bulunan Kök Türkçe kitabeler ve Manas Destanı içinde yer alan birtakım benzerlikleri tespit edip, onların üzerinde duracağız.

Millet ve devletin varlığı eski Türk düşünce hayatında her şeyin üzerinde tutulan bir mefhumdur. Gerçi günümüzde de farklı bir durumun olduğu söylenemez. Dolayısıyla insan hayatının mevcudiyeti, onun rahat ve huzurlu bir şekilde yaşaması bu iki mukaddes müesseseye bağlıdır. Eğer bunlar ayakta durabiliyorsa, kişinin hayatının sürmesi mümkündür. Bu yüzden devleti yöneten idareciler gece ve gündüzlerini vatanları için çalışarak geçirmeyi kendilerine ilke edinmişlerdir. Tarih boyunca bütün Türk hakan ve yöneticilerinin tek emeli bu kutsal ülke ve aziz milletin refahını kollamak olmuştur. Türklerle ait yazılı belgeler ile destanlarda bu fikri yapıya dair yüzlerce malzeme bulunabilir. İşte bunlardan birisi Kök Türk Kaganlığının karmaşadan kurtulup, yeniden kafasını yukarı kaldırdığı yıllarda karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği üzere 7. asrın ikinci yarılarında kutlu Türk yurdu Ötüken'in merkezine hâkim olmak için Türk boyları arasında kıyasıya bir rekabet yaşanmakta idi. Oguz, Karluk, Kırgız, Kıpçak (veya Çepni), Tarduş, Türgiş vs.

kabilelerin hepsi kendilerinde bu hakkı görüyorlar ve bu yüzden de Börülü ailesine karşı zaman zaman birtakım tertipler içerisine giriyorlardı. İşte buna bağlı olarak çevresinde güçlü bir Türk devletinin varlığını çekemeyen Çin imparatorluğu çoğu kere bu komploların gerçekleşmesinde yer aldığından, bu kez de Kitan ve Oguzlarla, Kök Türklere karşı bir ittifak meydana getirip, onları Börülülere (A-shih-na/Çona/Çina) karşı kışkırttı. Bu sırada, yani 686'larda Ötüken'in en kalabalık halklarından Tokuz Oguzların başına da son derece güçlü bir kişi olan Baz Kagan geçmişti. Kutlug Şad (İl-teriş) bunu habercileri vasıtasıyla öğrendi.¹

Bu hâl bir yana Baz Kagan da boş durmadı. Oguz beyi; Çinlilere Kuni Sengün adlı elçisini, Kitanlara doğru Tongra² Esemi göndererek: "Azıcık Türk milleti yürüyor; onların kaganı yiğit, aygucısı³ bilgedir. O ikisi var olduğu müddetçe Çin'i ve Oguz'u da öldürürler. Çin güneyden, Kitan doğudan, biz kuzeyden saldıralım. Türk Sir Bodun⁴ ülkesinde hiç (kalkınmasın). Mümkünse onları yok edelim"⁵ demişti.

Bunun üzerine Kutlug'un akıllı danışmanı (ayguçısı) Tunyukuk gece uyuymadan, gündüz oturmadan plânlar yapıp, onları nasıl yeneceğini düşündü. Tunyukuk kendi kitabesinde bu durumu şöyle açıklıyor: Bu sözü işitip, gece uyuyacağım, gündüz oturacağım gelmedi. Bundan dolayı kaganıma; "Çin, Oguz ve Kitan bu üçü birleşirse kalakalacağız. Kendi içi, dışarıdan çevrilmiş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi, incenin kırılması kolay; yufka kalın, ince yoğun (kalın) olursa kırmak zordur. Doğuda Kitan, güneyde Çin, batıda Hotan (Kotan) ülkesinden ve kuzeyde Oguz'dan iki-üç bin asker bizi desteklemek için gelirler mi", diye arz ettim. Kaganım, bunun üzerine ben Tunyukuk'un sözlerine kulak verdi. Gönlümce orduyu yönetmemi söyledi.⁶

¹ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 2. satır: "Körüg sabı antag: Tokuz Oguz üze kagan olurtı tir."

² Türk tarihinde önemli bir yer işgal eden boylardan biri de Tongralardır. Tölöslere mensup Tongralar, Tokuz Oguzların bir koludur. Bakınız Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 121.

³ Ayguçı'yı biz yol gösteren danışman olarak aldık.

⁴ Yalnızca Tunyukuk Yazıtında geçen Türk Sir Bodun deyimindeki Sir'in Türkçe bir kelime olmadığı, Sogdça "iyi, güzel" ve "kutlu" manasına geldiği, ayrıca Sir'in, On Oklara da delalet ettiği söylenmekle beraber, orta Farsçada Sir'in "arslan" anlamını taşıdığı ve kelimenin etimolojisinin Özbek Türkçesi ve Tacikçede yaşayan Sir-ob, "bol su" kelimesiyle alakalı olabileceği de belirtilmiştir. Buna karşılık, bazı kültür tarihçileri "Türk Sir Bodun" deyiminin "Birleşik Türk Milleti" anlamına gelebileceğini; buna paralel olarak yine kitabelerde zikredilen "Sir Tarduş" adının da "Birleşik Tarduşlar" manasında düşünülebileceğini söylüyorlar. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Çin kaynaklarından yapılan çevirilere baktığımızda Sir Tarduş kabile adının iki ayrı boyun birleşmesi suretiyle ortaya çıktığına dair ibareleri görmekteyiz. Ancak biz, Sir sözünü Tarduş'un sıfatı şeklinde anlamaktayız. Bakınız Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 185.

⁵ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 2-5. satır: "Tabgaçgaru Kuni Sengünig idmiş. Kitanygaru Tongra Esemig idmiş. Sab ança idmiş: "Azkınyu Türk bodun yoryur ermiş. Kaganı alp ermiş. Ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser sini Tabgaçig ölüртеçi tir men. Öngre Kitanyig ölüртеçi tir men. Bini Oguzig ölüртеçi tir men. Tabgaç biridin yan tegeyin. Türk Sir Bodun yerinte idi yonmazun. Usar idi yok kılalm tir men."

⁶ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 5-8. satır: "Ol sabig eşidip tün ıdıstıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kaganuma ötüntim: "Tabgaç, Oguz, Kitany bu üçeği kabışsar kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erklig tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgelü uçuz; yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş. Yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş. Öngre Kitanyda,

İlginçtir ki Kök Türk Yazıtlarından yüzlerce yıl sonra kayda geçen Manas Destanı'nda da benzer ifadeleri görüyoruz. Herhalde Kırgız Manasçılar bu metinleri okumuş olsalar gerekir. Bu vesile ile Kırgız hanlarından ve Mokmurun'un babası Kökötöy "ağzından gök rengi duman çıkıp, gözünün nuru sönüp, öldüğünde ona bir cenaze töreni yapılır ve buna Er Manas da davet edilir." Kırgız Türkleri tarafından çok sevilen ve herhalde elinde bir avcı kuş ile resmedilen Kökötöy'ün mezartaşına şunlar yazılmıştır: "Üstünde elbisesi, yiyecek aşu olmayan halkı topladım, birleştirdim. Halk yaptım, dertsiz kıldım. Nice yıllar uranımı, adil törelerimi kutlu bildim. Yufkayı, azı toplamak kolaydır. Yufka, toplandığı zaman güçlenir. İnce yoğun olursa koparmak zordur. Bahadırın bin, başın bir olsun. Bunu işit, hatırla halkım."⁷

Yine bu cümleleri içerisinde barındıran bir tespit de Bilge Kagan'a aittir ki, o da şöyle diyor: "Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin yaptım. Altın sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, gök sincabını benim Türk milletime kazandım. Tokuz Oguz beyleri, halkı bu sözümü iyi dinle."⁸

Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığını idare edenler fetret devrine girmeden evvel zenginlik, ihtişam ve kuvvetli olmaktan kaynaklanan bir rehavete kapılmışlar idi. Bu sırada her yeri Çin malları doldurdu. Bunlara sahip olma gayesiyle Türk komutanlar pek çok uygunsuzluklar yapıyordu. Ayrıca kaganlığın doğusu ile batısı arasındaki mücadelede sebebiyle, herkes Çin'den yardım alma peşindeydi. Belki de bu yüzden kitabelerde Bumın ve onu takiben tahta oturan üç kaganın ardından ülkeyi yöneten hükümdarlar için, ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmamış, bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan; bakanları da bilgisiz ve kötü imiş⁹ denerek, onların dirayetsizliklerine işaret edilmektedir. Zaten yaşananlara baktığımızda gerçek de böyledir. Buna bağlı olarak Türklerin yüz yüze kaldıkları felaketlere şöyle atıf yapılmaktadır: Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatici ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıktı. Kaganlık tahtına oturttuğu kaganını kaybetti. Kanı su gibi aktı, kemikleri dağ gibi yığıldı. Çin milletine bey olacak erkek çocuğu kul, hanım kızı cariye oldu. Türk beyleri Türk adını bıraktı. Çin beyleri Çince isimlerini koruyup, Çin imparatoru için çalıştılar.¹⁰

biriyе Tabğaçda, kunya Kordanta, yarıya Oguzda eki üç bing sümiz kelteçimiz bar mu ne?" Ança ötüntim. Kaganım ben özüm Bilge Tunyukuk ötüntik ötünçümün eşidü berdi: "Köglünçe udz" tidi."

⁷ Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen - Alimcan İnyet, Ankara 1995, s. 169-172.

⁸ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 29. satır; Güney tarafı, 2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 24. satır; Kuzey tarafı, 2, 11-12. satır: "Yalıng bodunıg tonlıg kılıtm. Çıganyı bodunıg bay kılıtm. Sarıg altunın, ürüng kümüşün, kırgaglıg kutayın, kinlig işğitisin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teygenin Türküme bodunuma kazganı birtim. Tokuz Oguz begleri, bodunu bu sabımın edgüti eşid."

⁹ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 5-6. satır: "anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğl kagan teg kılınmaduk erinç, biligsiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç; buyrukı yime biligsiz ermiş erinç."

¹⁰ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 5-8 ve 24. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 6-8 ve 20. satır: "Begleri bodunu tüzsüz üçün Tabğaç bodun tebligın kürlügin üçün armakçısın üçün inli eçili kingşürtükün üçün begli bodunlıg yongşurtukın üçün Türük bodun illedük ilin içgını idmiş. Kaganladuk kaganın yitürü idmiş. Kanıng subça yüğürtü, söngükig tagça yattı. Tabğaç bodunka beglik urı

Kök Türklerin meşhur devlet adamı Tunyukuk da kitabesinde, bu durumu dile getirir: Türk milleti hanı olmadan Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiş: *"Han verdim, hanını bırakıp boyun eğdin."* Bunun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu.¹¹

Bu hadiselerden yıllar sonra, belki de kitabelerde yazılanlara benzer bir şekilde Kırgızların meşhur destanı Manas'ta, Cakıp Han'a babası, başlarına gelen felaketlerin nedeni olarak; *"düşmana asker sayılarının azlığından yenilmediklerini, içlerinden çürüyüp, birlik ve beraberliğin bozulması, töreden uzaklaşılması, amaçsız kalmaları, bilgelerin sözüne kulak vermeyip, kötülere kanıldığı, küçüklerin büyüklere hürmet göstermemesi, ataları unutmaları, kadınların kocalarını tanımaması, Tanrı'yu akıllarından çıkararak, düşmana kucak açmaları yüzünden"* mağlup olduklarına işaret eder. Muhtemelen Kök Türk Yazıtlarındaki ibret cümlelerinin bilinmesi sebebiyle, Manas Destanı'nda, Kırgız Aksakalı Akbalta da bir konuşmasında; *"halkın huzurunu ahlaksızlık bozar. Milletlerin iyisi, kötüsü olmaz. İnsanlar Kalmukların tebessümüne, kibarlığına aldanı. Ancak onlar sessizce herkesi ele geçirdiler. Altay'ın toprağı altındır; ekersek nimet, kazarsak altın çıkar. Çalışana toprak, dua edene Tanrı verir. Ey Kırgız çalış, belini bağlayıp, başını kaldır"*¹² mealinde bir nasihatta bulunuyor.

Manas Destanı ile Kök Türk Kitabelerinde bir başka benzerlik at ile alâkalıdır. Atın yeri Türk edebiyatında da bambaşka olduğu gibi, Kök Türk Yazıtlarında da meşhur Köl Tigin'in atlarının isimlerinin sayıldığı biliyoruz. Bunlardan birisi 705 tarihinde, bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang hsien ilçesi olduğu söylenen Ming-sha şehrine yapılan akın¹³ vesilesiyle kitabelerin ilgili yerlerinde karşımıza çıkıyor: Köl Tigin yirmi bir yaşındayken, Çaça Sengün'le savaştık. O önce Tadık Çor'un boz atına binerek vuruştı. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip saldırdı. Bu at da öldü. Üçüncü Yigen Silig Beg'in zırhlı doru atıyla savaştı. O at da orada öldü. Köl Tigin'in silah ve elbiselerine yüzden fazla ok çarptı, ama yüzüne ve başına değdirmedi... Türk beyleri hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik.¹⁴

Bununla beraber 710 tarihindeki Kırgız seferi sırasında; Köl Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgızlara doğru ordu gönderdik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen Yış'ı aşarak, yürüyüp Kırgız halkını uykuda bastık. Kaganı ile Songa

oglın kul kılı. İşilik kız oğlın küng kılı. Türük begler, Türük atın ıtdı. Tabgaççı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış."

¹¹ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Batı tarafı, 2-4. satır: *"Türk bodun kanın bolmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı. Kanın kodıp Tabgaçka yana içikti. Tengri ança timiş erinç: "Kan bertim, kanıngın kodıp içikding."* İçikdik üçün Tengri ölütmüş erinç. Türk bodun ölti, alkantı, yok boltı."

¹² Yusupov, a.g.e., s. 8, 35.

¹³ Gömeç, "Ming-sha Savaşının Sebepleri ve Sonuçları", *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, Ankara 2017, s. 711-720.

¹⁴ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 32-34. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26. satır: *"Bir otuz yaşınğa Çaça Sengünke süngüşdümüz. Engilki Tadıkıng Çorng boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Beging kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarakunta, yalmasınta yüz artukı okun urtı. Yüzünge, başınğa tegürmedi... Türk begler kop bilirsiz. Ol süg anta yok kılıtmız."*

Yış'da savaştık. Köl Tigin Bayırku'nun ak aygırına binip hızla saldırdı. Bir eri ok ile vurdu, iki eri takip ederek mızrakladı. Bu çarpışmada Bayırku'nun ak aygırının uyluğunu kırarak, yaraladılar. “*Kırgız kaganı öldürüldü, ülkesi ele geçirildi*”¹⁵ cümlesinde atlar anılmaktadır.

Diğer bir atf ise yine 710 senesinde Türgiş ayaklanmasının bastırılması sebebiyledir: O yıl Türgişlere doğru, Altun Yış aşılarak, İrtiş Ögüz geçilerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda basdık. Türgiş kaganının ordusu Bolçu'da ateş gibi üzerimize saldırdı. Savaştık. Köl Tigin Başu Boz atına binip vurdu. Başu Boz at (orada öldü).¹⁶

Bununla beraber Köl Tigin'in en meşhur atlarının başında Bayırku'nun Ak Aygırı ve Alp Salçı'nın Ak Atı'nın olduğunu görmekteyiz ki, Türklerin bu efsanevi kahramanı onlarla pek çok savaşa katılmıştır. Buna bağlı olarak batıda Arap ordularının çıkardığı kargaşa yüzünden, 710-711 yılları sırasında Kök Türklerin Sogd bölgesine doğru bir akınları vardır. İşte bu savaşlar esnasında Türgişlerin fırsat kolladığını, yeni ayaklanmalarının olduğunu biliyoruz (710-711). Dolayısıyla Sogdlar düzene sokulduktan sonra, uslanmaz Türgişlere ağır bir darbe daha indirildi. Kitabelerde; ondan sonra Kara Türgiş halkının düşman olduğu; onların Kengeres'e yani Sır Derya civarlarına doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin'in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği, yine bu harplerde Köl Tigin'in herhalde Bayırku'nun ak aygırı ile Alp Salçı'nın ak atına bindiği ve Kara Türgiş halkının ölüp-mahvolduğu,¹⁷ söylenmektedir.

Bunun gibi ünlü Manas Destanı'nda da yiğitlerin hepsinin atının ismi vardır ki, Er Manas girdiği son savaşında atı Ak Kula'yı yitirmiştir. Destanın bu kısmında söz konusu at için inanılmaz övgüler düzülmesini görmekteyiz. Hikâyenin bu ilgili bölümünde şöyle deniyor: Kaplan'ın Ak Kula'sı önce kişnedi, çenesini Manas'a dayayarak başını kuzeye çevirdiği halde, dağ yıkılmış gibi düştü. Manas, “*kurbanın olayım Ak Kula, kanadım kırıldı. Mübarek tulparım, yeryüzündeki toynaklılar arasında benzerin yok. Akranım Kulam*” dedikten sonra iki gözü iki çeşme oldu. Ak Kula'nın kumaş çulunu atıp, saplanan oku çekip çıkardı. Boynundan kucaklayarak okşadı. Alaca saplı ak kılıcını çıkarıp, deve gibi gözyaşı döküp kıvranan Ak Kula'yı kesiverdi. Cevher gibi kıymetli Ak Kula, çölde doğup, taşlar arasında büyümüş, tay iken yedi kısrağın sütünü emmiş; dağ yamaçlarındaki küçük derelerde dolaşıp, çimenlerde ağnarmış

¹⁵ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 34-36. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 26-27. satır: “*Köl Tigin altı otuz yaşına Kırkız tapa süledimiz. Süngüg batımı kang söküpen Kögmen Yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Songa Yışda süngüşdümüz. Köl Tigin Bayırkuning Ak Adgıng binip olayu tegdi. Bir erig okun urtı, eki eri udi aşun sançdı. Ol tegdükdde Bayırkuning Ak Adgıng udlıkın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız.*”

¹⁶ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 36-37. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 27-28. satır: “*Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışığ toga, İrtiş Ögüzig keçe yordımız. Türgiş bodunug uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçu'da otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti).*”

¹⁷ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 35-40. satır: “*Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmuş, Kengeres tapa bardı. Bizing sü atı turuk, azukı yok erti... Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü idümüz. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunug anta ötürmiş.*”

yürük bir hayvandı. Toynağı yuvarlak çanak gibiydi. Altı ay üstüne binilse yorulmayan, günlerce yürüse usanmayan, hastalık nedir bilmeyen, savaştan kaçmayan, gürültüden ürkmeyen, tulparların tulparı, atların kanatlısı idi.¹⁸

Tıpkı buradaki gibi, Türk hikâyelerinde zaman zaman kahramanlar atlarıyla konuşurlar. Dede Korkut'ta, Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde, Beyrek de Boz Aygır'ını şöyle över:

Açık meydana benzer senin alıncığın,
İki gece ışığına benzer senin gözceğizin,
İpek ibrişime benzer senin yeleciğin,
İkiz kardeşe benzer senin kulakçıgın,
Eri muradına erdirir senin sırtın.
At demem sana, kardeş derim.
Kardeşimden daha ileri.
Başıma iş geldi, yoldaş derim,
Yoldaşımdan ileri.¹⁹

Manas Destanı ve Kök Türk harfli yazıtlarda bunun gibi bir başka benzer motifte ölümle ilgilidir. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta ölmek ve cennet yerine, biz “uçmak” terimine tesadüf ettik. Mesela Bilge Kagan Yazıtında, Köl Tigin'in yaşının kaç olduğu, İleriş ve Bilge'nin ölümü vesilesiyle, cümle içlerinde “uçmak” sözü şöyle geçiyor: Babam hakan uçup (ölüp-cennete) gittiğinde, küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşındaydı.²⁰ Babam kagan it yılı (734), onuncu ayın yirmi altıncı gününü uçtu (ölüp-cennete gitti).²¹ Yine Türklerin Bilge kaganı; halk kıymetini bilmediğinden amcası Kapgan Kagan'ın uçup (ölüp-cennete) gittiğini²² söylüyor. Yine Uygurların meşhur hakanı Börü Ken de (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan), babası Köl Bilge'nin ağabeyi Tay Bilge Tutuk'u yabgu atamasından sonra ölmesini; ondan sonra atam kagan uçdı (ölüp-cennete gitti)²³ diye zikreder. Hangita-Hat Yazıtında ise, Tokuz Oguzların önderi Baz Kagan'ın Tengri unvanlı oğlunun ölmesi de; Baz Kagan oğlu Tengri uçmuş (ölüp-cennete gitmiş)²⁴ diye veriliyor.

Bununla birlikte eski Türkler ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde algılıyorlar, bazan öldü yerine “uçtu” veya “kergek boldı” diyorlardı. Eski Türklerin “Cennet” manasına kullandıkları “Uçmak” teriminin varlığını onlar Anadolu'ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. asır Alevi-Bektaşî ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: “Yedi tamu bize

¹⁸ Yusupov, a.g.e., s. 255.

¹⁹ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 344.

²⁰ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 30-31. satır: “Kangım kagan uçtukta inim Köl Tigin yiti yaşda kaltı.”

²¹ Bakınız: *Bilge Kagan Yazıtı*, Güney tarafı, 10. satır: “Kangım kagan it yıl onunc ay altı otuzka uça bardı.”

²² Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 24. satır: “Bilmediük üçün, yablakın üçün eçim kagan uça bardı.”

²³ Bakınız: *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 12. satır: “Yabgu atadı anta kirse kangım kagan uçdı.”

²⁴ Bakınız: *Hangita-Hat Yazıtı*, 1. satır.

nevbahar oldu - Sekiz uçmak ilindeki köydenüz.” Ayrıca 14-16. asırlarda Hacı Bektaş’a ait Makalat’ın çevirilerinde, Yusuf ile Züleyha Hikâyesi ve Yunus Emre’nin şiirlerinde de cennet yerine uçmak kullanılmaktadır.²⁵ Mesela, Hümayunnâme’de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde, “*şunkar*” oldu dendiği gibi, Er Manas da bu şekilde dünyadan ayrılmıştır. Abaka Han’ın ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda, hasta yatağındaiken “*bir kuş benim üzerime doğru yürüyor. Okumu ve yayımı getirin*” dedikten sonra canını teslim ettiği söylenir. Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur ve yine Ömer Şeyh Mirza’nın ölümü vesilesiyle, Tarih-i Reşidi’de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir.²⁶ Dolayısıyla bugün Anadolu’da da ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı “*kuş gibi uçtu*” veya “*uçtu gitti*” diye anlatılır. Bunun en görünür delillerinden birisi, bugün Niğde ilinde bulunan Hüdavend Hatun Türbesi’nin üstündeki kuştur ki,²⁷ bu belki Kut Kuşu ya da kişinin ruhunu Uçmak’a götüren kutlu varlıktır.

Prof. Dr. Saadettin Y. Gömeç’in 2003 yılında, Mogolistan’da Bilge Kagan’ın Anıt Mezarlığında bulduğu resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz. Muhtemelen büyük âlim Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan’ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Ayrıca yine Kırgız Türklerinin ünlü Manas Destanı’nda, Kökötey Han öldüğünde; “*ağzından gök rengi duman çıktı, gözünün nuru sönererek, bu dünyadan göçtü*”²⁸, denmesi de ilginçtir.

Eski Türk destanları ve kitabelere baktığımızda, hakanlar ile orduları umumiyetle kurta benzetilirler. Bu yüzden Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; Tanrı güç verdiği için, babam kaganın ordusu kurt, düşmanı koyun gibi imiş²⁹ deniyor. Mesela Kırgızların destani kahramanı Manas’a ad verilirken de; “*yalnız başına kurt ol, kırk kişiye bedel ol*” diye dua edildiği gibi, Manas halkın önderi seçildiğinde ona; “*büyük bozkırın kurtu ol*” denmiş ve Kırgızların bilge aksakalı Akbalta, Çinli ve Kalmuklarla savaşa girişen Er Manas için; “*Tanrım ona güç ver, biricik Bozkurt’u koru*” şeklinde yalvarmıştır. Ayrıca destanın bazı yerlerinde ona “*Gök Yeleli Bozkurt*” denmektedir.³⁰

²⁵ Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Haz. Esad Coşan, Ankara 1971, s. 1-111; *Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 3891.

²⁶ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 224; Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944, s. 118; Yusupov, *a.g.e.*, s. 271; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 344; Kenan Erzurumlu, *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 128.

²⁷ Bunu bize Niğde Üniversitesi öğretim üyesi, kıymetli kardeşimiz Doç. Dr. Mehmet Ekiz göstermiştir.

²⁸ Yusupov, *a.g.e.*, s. 169; Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, İstanbul 2003, s. 30; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 286.

²⁹ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 12. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 1. satır: “*Tengri küç birtük için kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı koyn teg ermiş.*”

³⁰ Yine kaynakların yazdığına göre; ilk büyük Gazneli hükümdarı Sebük Tigin ve askerleri, Hindistan hâkimi Caypal ile savaşırken yiğit bir kurt gibiydiler, diye tarif ediliyor. Bakınız, Yusupov, *a.g.e.*, s. 23, 57, 91-94; Mirhand, *Gazneliler-Ravzatu’s-Safa*, Ter. E. Gökso, İstanbul 2017, s. 41.

Netice itibarıyla destanlar, milletlerin hafızasıdır. Onların içerisinde tarih boyunca bir halkın başından geçen acı-tatlı birtakım gerçekleri görmek mümkün olduğu gibi, çağlar içerisinde birbirlerinden etkilenmeler de söz konusudur. İşte Türk tarihinin en değerli kültürel hazinelerinden birisi olan Kök Türk Yazıtlarına kazınan cümleler, bütün Türk milletinin ortak duyuş ve düşünüşü olması itibarıyla önemlidir ki, bunların içinde anlatılan bazı şeyleri sözlü destanlarımızın muhtevasında da görebiliyoruz.

Kaynaklar

- DEVLETŞAH: *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977.
- ERZURUMLU, Kenan: *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, İstanbul 2003.
- _____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.
- _____ : “Ming-sha Savaşının Sebepleri ve Sonuçları”, *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, Ankara 2017.
- GÜLBEDEN: *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944.
- HACI BEKTAŞ-I VELİ: *Makalat*, Haz. Esad Coşan, Ankara 1971.
- MİRHAND: *Gazneliler-Ravzatu’s-Safa*, Ter. E. Göksu, İstanbul 2017.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT: *Tarih-i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972.
- YUSUPOV, Keneş: *Manas Destanı*, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995.

